

साप्ताहिक
नंदिग्राम लोकक्रांती वार्ता

ग्रंथपालन प्रमाणपत्र
अभ्यासक्रम विशेषांक

मूल्य
४० रूपये

मुख्य संपादक : धोंडोपंत पं. विष्णुपूरीकर
विशेषांक संपादक : जगदीश एन. कुलकर्णी

ग्रंथपालन व्यवसाय : उद्देश आणि आवश्यक गुण

प्रा.एस.एस. वाचमोडे
ग्रंथपाल, सोनुभाऊ बसवंत
महाविद्यालय, शहापूर, जि. ठाणे

ग्रंथालय हे देशाच्या शिक्षण प्रणालीचे हृदय आहे. कोणत्याही राष्ट्राच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक प्रगतीमध्ये ग्रंथालयांचा मोठा वाटा असतो. आज ग्रंथालये ग्रंथालयेच न राहता ते माहिती केंद्रे बनत आहेत. यामुळे वाचकांना आवश्यक असणारी माहिती ग्रंथालये देत असतात. वाचकांच्या गरजा लक्षात घेवून ग्रंथालयात पुढील कार्ये केली जातात-ग्रंथार्जन, ग्रंथोपस्कार, ग्रंथसंग्रहन तसेच माहिती सेवा देणे स. हे कार्ये पूर्ण करण्यासाठी प्रशिक्षित, तज्ञ ग्रंथपालाची आवश्यकता असते. ग्रंथपालाचे कार्य हा एक व्यवसाय आहे.

ग्रंथपालन व्यवसाय : व्यवसाय म्हणजे सोप्या भाषेत धंदा होय. एखाद्या व्यक्तीने आपल्या घरी किंवा कारखान्यामध्ये स्वतः किंवा इतर व्यक्तींच्या मदतीने केलेले काम म्हणजे व्यवसाय/धंदा होय. यामध्ये उत्पादन, आर्थिक बाबी तसेच सेवा यांचा संबंध येतो. व्यक्तींच्या/कर्मचाऱ्यांच्या मदतीने इतर व्यक्तींची सेवा करणे किंवा आपल सेवा विकून अर्थार्जन करणे, याला व्यवसाय म्हणतात. जसे-वकील, डॉक्टर, अध्यापक तसेच ग्रंथपालन इ. हे सर्व लोक समाजाला आपली सेवा देऊन अर्थार्जन करतात. व्यवसायाच्या दृष्टिने ग्राहकांच्या (वाचकांच्या) सर्वांच्या मागण्या ह्या वेगवेगळ्या असतात. ग्रंथपाल आपल्या ज्ञानाच्या मदतीने वाचकांच्या मागण्या पूर्ण करण्याचा सतत प्रयत्न करीत असतात. ग्रंथपाल आपले संपूर्ण जीवन हे वाचकांच्या गरजा पूर्ण करण्यात समर्पित करतात. जसे वकील आपल्या अशीलच्या बाजूने वकालत करून त्यांच्याकडून अर्थार्जन करतात. डॉक्टर रोग्यांची सेवा करून पैसे मिळवितात. अध्यापक अध्यापन कार्य करून अर्थार्जन करतात. याप्रमाणेच ग्रंथपाल आपली सेवा वाचकांना देतात व त्याबदल्यात त्यांना वेतन मिळते. जसे आपल्या सेवा वाचकांना देऊन वेतनाद्वारे अप्रत्यक्षपणे धनप्राप्ती करत असतो. ग्रंथपालन हा एक व्यवसाय आहे. परंतू हा व्यवसाय हा इतर व्यवसायापेक्षा जास्त आव्हानात्मक आहे.

ग्रंथालयांना त्यांच्या समाजातील महत्त्वामुळे त्यांना ज्ञानाचे मंदिर म्हटले जाते. जसे मंदिरातील पुजाऱ्याचा व्यवसाय उच्च श्रेणीचा असतो, त्याप्रमाणे ज्ञानाच्या मंदिरातील (ग्रंथालय) ग्रंथपालाचे कार्य महत्त्वपूर्ण असते. ग्रंथालय व्यवसाय हा उत्तम व्यवसायाच्या श्रेणीत येतो, कारण की येथे येणारा प्रत्येक व्यक्ति ज्ञान प्राप्त करून एक सभ्य, सुसंस्कृत आणि विद्वान बनण्याकडे अग्रेसर होत असतो. ग्रंथालये समाजाला औपचारिक व अनौपचारिक शिक्षण देत असतात. म्हणून ग्रंथपाल समाजाला आपली सेवा देऊन आनंदाचा आणि उत्साहाचा अनुभव करत असतो.

ग्रंथपालन व्यवसायाचा उद्देश :

१. यश व धनप्राप्तीचे साधन : मंदिरातील पुजारी पुजा-अर्चना करून, साहित्यकार आपली साहित्यकृती तयार करून आनंद मिळवितो, त्याप्रमाणे ग्रंथपाल आपल्या वाचकांना सेवा प्रदान करून आनंद मिळवित असतो. या सर्व व्यवसायामध्ये सर्व कांही दिले जाते, परंतू काही घेतले जात नाही. सर्वसाधारणपणे व्यवसाय निवडत असताना धन प्राप्ती आणि उपजिविका भागविणे, हे उद्देश डोळ्यासमोर ठेवला

जातो. अशा प्रकारे प्रत्येक व्यवसाय करण्यामागे काहीतरी व्यक्तीगत फायदा मिळविणे हे ध्येय असते.

आचार्य मम्मट यांनी मानवाच्या लाभ प्राप्तीचे दोन उद्देश सांगितले आहेत ते म्हणजे यश आणि धन प्राप्ती. यामध्ये आचार्य मम्मट यांनी यश अर्थात सन्मान याला सर्वोच्च स्थान दिले आहे. अशाप्रकारे ग्रंथपालन व्यवसाय हा सुद्धा एक उत्तम व्यवसाय आहे. यामध्येही लाभ दोन्हीप्रकारे होतात एक म्हणजे वाचकांना सेवा देऊन आणि वेतनाच्या माध्यमातून धनप्राप्ती, जीवनामध्ये सन्मान व धनप्राप्ती दोन्हीची आवश्यकता असते. अशा प्रकारे ग्रंथपालाला व्यवसायाचा उद्देश प्राप्त होतो.

२. समाज-कल्याण : ग्रंथालयांचा मुख्य उद्देश समाजाचे कल्याण करणे हा होय. म्हणून ग्रंथपालांचाही उद्देश समाज कल्याण करणे हा होय. या उद्देशाची पूर्तता करण्यासाठी ग्रंथपाल आपल्या सर्व कर्मचाऱ्यांच्या मदतीने समाजातील गरजू लोकांना सेवा देत असतात. डॉ. रंगनाथन यांनी म्हटले होते की, भारताचा सामाजिक विकास ग्रंथालय व ग्रंथालयशास्त्राशिवाय होणे असंभव आहे. डॉ. रंगनाथन यांची भविष्यवाणी आज आपल्याला पूर्ण होत असलेली दिसून येत आहे. याचाच परिणाम म्हणून देशात आज अनेक ग्रंथालये, विज्ञान केंद्रे तसेच ग्रंथालय जाळे याच्या रूपाने समाजकल्याण होत असलेले आपल्यास पाहावयास मिळत आहे.

३. आनंदप्राप्ती : ग्रंथपालाना वाचकांना दिलेल्या सेवेतून आनंदाची प्राप्ती होत असते. कोणतेही कार्य संपन्न झाल्यावर प्रसन्नता आणि आनंद या दोन अनुभूति प्राप्त होतात. व्यक्तिगत लाभ मिळाल्यानंतर प्रसन्नता मिळते, परंतू ती प्रसन्नता ही क्षणभंगूर असते. प्रसन्नता ही प्रत्येक व्यवसायात मिळत असते, पण आनंद हा आत्मानंद देतो. तो चिरकाल टिकते. आनंद हा केवळ काही व्यवसायामध्येच मिळतो. त्यामध्ये ग्रंथपालन हा एक व्यवसाय येतो.

४. राष्ट्रीय कर्तव्य : राष्ट्रीय कर्तव्ये पार पाडण्यासाठी ग्रंथपाल हा देशाच्या प्रत्येक व्यक्ती, समाज, जाती, वर्ग, समूह इ. ची सेवा करून त्यांना योग्य बनविण्याचा प्रयत्न करीत असतो. ग्रंथपाल वाचकांना संशोधनात्मक, शैक्षणिक, मनोरंजनात्मक आणि इतर उपयोगी माहिती उपलब्ध करून देत असतो. राष्ट्रीय धर्माविषयी स्पष्टीकरण देताना डॉ. रंगनाथन सांगितले की, कोणत्याही राष्ट्राचा राष्ट्रीय धर्म तो असतो ज्यामुळे जगाच्या ज्ञान आणि कल्याणांमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान प्राप्त होते. अशाप्रकारे ग्रंथपाल ग्रंथालयीन सेवेद्वारे वाचकांच्या गरजा पूर्ण करण्याचा राष्ट्रीय धर्म आणि कर्तव्य पार पाडतो.

भारतामध्ये ग्रंथपालन व्यवसायाचे भविष्य :

ग्रंथपालन हा एक व्यवसाय असल्यामुळे अनेक व्यक्ति या व्यवसायाकडे वळत असलेले दिसून येत आहेत. भारतात शैक्षणिक संस्था, सरकारी विभाग, संशोधन केंद्रे व प्रयोगशाळा इ. चे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत चालले असल्यामुळे त्याठिकाणी ग्रंथालये असतात. त्या ग्रंथालयाना चालविण्यासाठी एका प्रशिक्षित तज्ञाची आवश्यकता

असते. म्हणून अनेक शैक्षणिक केंद्रामधून ग्रंथपालन व्यवसायाचे शिक्षण दिले जात आहे. वरील विवेचनावरून असे म्हणता येईल की, भारतामध्ये ग्रंथपालन व्यवसायाचे भविष्य उज्वल आहे.

ग्रंथपालासाठी आवश्यक गुण :

ग्रंथपाल हे पद कोणत्याही प्रकारच्या ग्रंथालयाचे प्रशासकिय पद आहे. संपूर्ण ग्रंथालय प्रणालीचे व्यवस्थापनाचे कार्य ग्रंथपाल करीत असतो. ग्रंथालयात वेगवेगळ्या पदावर, वेगवेगळी शैक्षणिक पात्रता असणाऱ्या कर्मचाऱ्यांकडून काम करून घेणे हे एक शास्त्र तसेच कला आहे. ग्रंथपालन व्यवसाय यशस्वी करण्यासाठी ग्रंथपालाकडे पुढील गुण आवश्यक आहेत.

१. प्रशासकीय क्षमता : ग्रंथपाल हा उत्तम प्रशासक असावा. ग्रंथाचा संपूर्ण विकास हा ग्रंथपालाच्या प्रशासकिय धोरणावर अवलंबून असतो. ग्रंथालय व्यवस्थापनाच्या तत्वानुसार ग्रंथालयाचा विकास करणारा असावा लागतो. ग्रंथपालाचे ग्रंथालय प्रशासन व ग्रंथालय कर्मचाऱ्यांच्या दैनंदिन कामावर नियंत्रण असावे लागते.

२. संघटन क्षमता : ग्रंथपालाकडे संगठण हा महत्त्वपूर्ण गुण असावा. ग्रंथालय कर्मचारी संगठण जर व्यवस्थित असेल तर त्या ग्रंथालयाच्या ग्रंथपालाचे संगठण कौशल्य चांगले आहे, असे म्हणता येईल. चांगल्या संगठण कौशल्यामुळे वाचकांना कर्मचाऱ्यांच्या मदतीने ग्रंथालयीन सेवा योग्यप्रकार दिल्या जातील.

३. सर्व विषयाचे ज्ञान : ग्रंथालयात अनेक विषयाशी संबंधित असणारे अनेक प्रकारचे वाचक येतात. जसे-विद्यार्थी, अध्यापक, संशोधनकर्ता तसेच नवागंतुक वाचक इ. अशा वाचकांना उत्तरे देण्यासाठी ग्रंथपालाला सर्व विषयचे कमीत कमी प्राथमिक ज्ञान असावे लागते.

४. ग्रंथ व वाचकप्रेमी : ग्रंथालयीन कर्मचाऱ्यांचा मुख्य उद्देश हा डॉ. रंगनाथन यांच्या पंचसुत्रीचे पालन करणे, हा असतो. म्हणून ग्रंथपालाचे प्रत्येक वाचकाला त्याचा आवडीचा ग्रंथ देऊन प्रत्येक ग्रंथाला त्याचा योग्य वाचक देणे हे कर्तव्य असते. प्रत्येक वाचकाच्या मागणीचा अभ्यास करून ग्रंथ संग्रह करणारा ग्रंथपाल असावा.

५. निस्वार्थ सेवा : ग्रंथपालन व्यवसाय हा कोणत्याही स्वार्थाची अपेक्षा न ठेवता फक्त वाचकांना सेवा देण्यासाठी आहे. म्हणून सत्ता, धन, पद या लोभापासून दूर राहून वाचकांना सेवा देणारा हा व्यवसाय वाचकांच्या मागणीची पूर्ति करून समाधान आणि आनंद देणारा आहे.

६. अनुशासन प्रिय : ग्रंथपाल हा अनुशासन प्रिय असावा. ग्रंथपाल ग्रंथालय कर्मचाऱ्यांकडून काम करून घेणे व वाचकांना सेवा देण्यामध्ये सदैव अनुशासनबद्ध असावा लागतो. ग्रंथालय कर्मचारी व वाचकांकडून कोणतेही अनुशासनहीन कार्य होणार नाही, यासाठी कट्टीबद्ध असावा. हे सर्व करण्यासाठी स्वतः अनुशासनप्रिय राहून इतरांना पुढे आदर्श ठेवावा.

७. मृदुभाषी व व्यवहारकुशलता : ग्रंथपाल हा मृदुभाषी असावा. व्यवस्थित संप्रेषणावरून अनेक प्रश्नांचे निरसन व्यावहारिक जीवनात होताना आपणास दिसून येते. म्हणून ग्रंथपालाने नेहमी सहकारी व वाचक यांच्याशी व्यवस्थित संभाषण करावे. जेणे करून एकमेकामध्ये कटुभावना निर्माण होणार नाही, याची काळजी घ्यावी लागते. याचबरोबर ग्रंथपालाकडे व्यवहार कुशलता हा एक महत्त्वपूर्ण गुण असावा लागतो.

८. कौशल्य : ग्रंथालयात येणाऱ्या लहान मुलापासून ते

प्रौढापर्यंतच्या वयाच्या वाचकांशी संभाषण करण्याचे कौशल्य ग्रंथपालाकडे असावे लागते. याचबरोबर ग्रंथपालाच्या अंगी पुढील कौशल्याची आवश्यकता असते.

अ. संभाषण कौशल्य (Communication Skill)

ब. व्यवस्थापन कौशल्य (Management Skill)

क. अध्यापन कौशल्य (Teaching Skill)

ड. संशोधन कौशल्य (Research Skill)

इ. संगठण कौशल्य (Organisational Skill)

ई. नियोजन कौशल्य (Planning Skill)

उ. कागदपत्रांचे जतन करण्याचे कौशल्य (Record-Keeping Skill)

९. ज्ञान :

अ. संगठण व साहित्यशोधन पद्धतीचे ज्ञान

ब. वाचनसाहित्याचे ज्ञान

क. वेगवेगळ्या व्यवस्थापन पद्धतीचे ज्ञान

ड. सर्व साधारण चालू घडामोडीचे ज्ञान

इ. लेखक, प्रकाशक, वितरकांचे ज्ञान

ई. वाचन संस्कृती व साहित्याचे ज्ञान

उ. सामाजिक तसेच ग्रंथालयाच्या उपभोक्त्याचा अभ्यास करण्याचे ज्ञान

ऊ. वाचन साहित्याचे जतन कसे करावे? याचे ज्ञान

१०. वैयक्तिक गुण :

अ. सहकार्य वृत्ती, वाचकांशी कर्मचाऱ्यांशी सहकार्याची वागणूक.

ब. वाचकाचे तसेच कर्मचाऱ्यांचे म्हणणे ऐकून घेण्याचा गुण.

क. सृजनता.

ड. उच्च शिक्षित.

इ. माहिती मिळविण्यासाठी वाचकांना प्रोत्साहन देणे.

ई. सत्यता, तर्कशुद्धता, तत्परता असावी.

११. शारीरिक गुण :

वरील सर्व विवेचनावरून असे म्हणता येईल की, ग्रंथपालन हा एक यशस्वी व्यवसाय आहे. हा व्यवसाय यशस्वी करण्यासाठी ग्रंथपाल हा सर्वगुण संपन्न असावा लागतो. त्याचबरोबर नवीन येणाऱ्या तंत्रज्ञानाशी जुळवून ग्रंथालयाचा विकास तसेच वाचकांच्या गरजा पूर्ण करणे हे एक मोठे आव्हान आज ग्रंथपालासमोर आहे. अशा काळानुरूप बदलत्या परिस्थितीशी जुळवून घेणे आवश्यक आहे. तरच ग्रंथपालन हा एक यशस्वी व्यवसाय ठरेल.

अ. आकर्षक व्यक्तीमत्व.

ब. उत्तम आरोग्य.

क. सहानुभूति दृष्टिकोण.

ड. सहकार्य वृत्ती.

इ. चांगला समजदारपणा.

वरील सर्व विवेचनावरून असे म्हणता येईल की, ग्रंथपालन हा एक यशस्वी व्यवसाय आहे. हा व्यवसाय यशस्वी करण्यासाठी ग्रंथपाल हा सर्वगुण संपन्न असावा लागतो. त्याचबरोबर नवीन येणाऱ्या तंत्रज्ञानाशी जुळवून ग्रंथालयाचा विकास तसेच वाचकांच्या गरजा पूर्ण करणे हे एक मोठे आव्हान आज ग्रंथपालासमोर आहे. अशा काळानुरूप बदलत्या परिस्थितीशी जुळवून घेणे आवश्यक आहे. तरच ग्रंथपालन हा एक यशस्वी व्यवसाय ठरेल.

स्वगर्षिता मी चांगल्या पुस्तकांचे अधिक स्वागत करीन,
कारण पुस्तक जेथे असेल तेथे स्वर्ग निर्माण होतो.

- लोकमान्य टिळक